

Дружні до дітей «зелені кімнати» створені з метою проведення опитування (допитів) дітей, які є учасниками в кримінальних справах, в яких вони фігурують як потерпілі чи свідки, в умовах, що мінімізують повторну травматизацію психіки дитини. Успішність допиту дитини визначається місцем розташування та облаштування приміщення, в якому він буде проведений; попереднім психологічним вивченням дитини, завдяки якому можна підготувати її до співпраці з правоохоронцями, а також компетентності осіб, що проводять допит. «Зелені кімнати» є новим явищем для України. Уперше такий термін з'явився в офіційних документах тільки у 2008 р. Так, у 2008 р. Департаментом кримінальної міліції у справах дітей були видані Методичні рекомендації щодо організації та функціонування «зеленої кімнати» для дітей, які потребують соціально-психологічного захисту. Відповідно до цих методичних рекомендацій, у «зелених кімнатах» має проводитися профілактична робота з дітьми віком від 5 до 18 років таких категорій: бездоглядні і безпритульні; проживають у неблагополучних сім'ях; систематично залишають сім'ї та навчально-виховні заклади; займаються бродяжництвом і жебрацтвом; стали жертвами насильства або самі вчинили насильство в сім'ї; перебувають на обліку в органах внутрішніх справ; вчинили адміністративні правопорушення; вчинили суспільно небезпечні діяння до досягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність; звільнені від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру; вчинили злочин; звільнені з місць позбавлення волі; повернулись із спеціальних закладів соціальної реабілітації; схильні до вжиття алкогольних напоїв, наркотичних та психотропних засобів. На жаль, до цього переліку категорій дітей не потрапили діти – жертви та свідки злочинів, особливо сексуального насильства та експлуатації. Методичні рекомендації щодо облаштування таких кімнат були також далекі від міжнародних стандартів і обмежувались лише вимогами щодо кольору стін, шпалер, підлоги, килимового покриття, меблів (повинні бути зеленого кольору), відповідної температури та свіжого повітря, якості звукоізоляції, належного освітлення, наявності підсвічування, кімнатних квітів, іграшок та художньої літератури, відповідного звукового оформлення, наявності м'яких крісел. Також вони містили рекомендацію щодо необхідності організації двох приміщень, відокремлених склом позавізуального спостереження та встановлення відеоапаратури. Ці методичні рекомендації не мали затвердження на рівні наказу чи розпорядження МВС. З метою ефективного використання «зелених кімнат», що створюються на сьогодні в Україні, для допиту дітей – жертв та/або свідків злочинів, необхідно проаналізувати законодавство України на предмет його готовності до впровадження цих міжнародних стандартів на практиці. Відповідно до чинного законодавства, на початку допиту педагогу, лікарю, батькам або іншим законним представникам роз'яснюється їх обов'язок бути присутніми при допиті, а також право викладати свої зауваження і з дозволу суду ставити свідкові або потерпілому запитання. Слідчий або суд вправі відвести поставлене запитання. Але запитання, поставлені дитині педагогом або лікарем, і їх зауваження обов'язково заносяться до протоколу допиту або протоколу судового засідання (ч. 2 ст. 168, ст. 307 КПК України). Перед допитом слідчий може порадитися з педагогом, лікарем, законним представником з приводу тактики ведення допиту, формування і послідовності

постановки запитань неповнолітньому та того, які питання доцільно ставити їм самим. При допиті дитини – жертви та/або свідка злочину слід врахувати, що, як правило, вона легше, ніж дорослий, піддається навіюванню, схильна до фантазування і швидше втомлюється, стає неуважною. Через те допит дитини, особливо малолітньої, не повинен бути тривалим, необхідні перерви в допиті. Показання при допиті неповнолітнього свідка чи потерпілого слід записувати в протоколі простими і зрозумілими йому реченнями, з урахуванням особливостей його мови (української, російської, «суржик») та мовлення (може говорити нечітко, невиразно, якщо соромно – то дуже тихо). Доцільно застосувати відеозапис Опитування (допит) неповнолітнього може проводитися в принципі стосовно будь-яких злочинів. При цьому вважається, що дитина здатна правильно розуміти хід подій й свідомо свідчити в кримінальному процесі з певного віку. У деяких країнах він чітко визначений в законі (як правило це 5 років), в інших здатність давати свідчення малолітніх (до 12 років) визначає експерт. Це положення особливо важливе стосовно дітей з особливими потребами – інвалідів, дітей з певними особливостями розвитку, наприклад, аутистів. Особа, якій доручено проводити опитування чи допит дитини (дознавач, слідчий, психолог «зеленої кімнати»), повинна вивчити матеріали кримінальної справи, щоб розробити орієнтовний план опитування, визначити коло питань, на які потрібно отримати відповіді дитини та закріпити їх документально (у формі протоколу й відеозапису). Окрім правильно проведеного допиту – жертви та/або свідка злочину, важливим є фіксація цього допиту не тільки в протоколі, але й на відео- та аудіоносіях, з метою подальшого використання таких записів як під час досудового слідства, так і в суді. На сьогодні законодавство України дозволяє таку відео- та аудіофіксацію слідчих дій. В тому числі і допиту дитини – жертви та/або свідка злочину. На сьогодні така відео- або звукофіксація не є обов'язковою. Новий Кримінально-процесуальний кодекс містить пропозицію щодо вдосконалення цього положення, особливо в аспекті фіксації допиту дітей. Це значно наблизить законодавство України до міжнародних стандартів щодо захисту прав дітей – жертв та/або свідків злочинів. Також необхідно звернути увагу на особливості допиту дитини під час судового слідства. За загальним правилом потерпілий або свідок допитуються у залі судового засідання у присутності підсудного. У виняткових випадках, коли цього вимагають інтереси справи або безпека свідка, допит дитини за ухвалою суду може бути проведений у відсутності підсудного. Після повернення підсудного до залу суд зобов'язаний ознайомити його з показаннями свідка чи потерпілого і надати йому можливість ставити питання свідкові чи потерпілому, а також дати пояснення з приводу їх показань. По закінченні допиту неповнолітній свідок видаляється із залу суду, крім випадків, коли суд з власної ініціативи або на клопотання прокурора чи інших учасників судового розгляду визнає присутність цього свідка в залі суду необхідною. Інші вимоги до допиту дитини, закладені міжнародними стандартами прав дитини, кримінально-процесуальним законодавством України прямо не передбачені. Не вирішеними залишаються ще низка процесуальних питань допиту дитини, зокрема, вимога щодо підписання особою, яка допитується, протоколу допиту свідка чи потерпілого, вимога щодо оголошення їй змісту протоколу допиту, участі неповнолітнього потерпілого при

проведенні слідчого експерименту з відтворення подій, очній ставці та ін. Крім того, міжнародні стандарти прав дитини поширюють вимоги щодо особливостей допиту та проведення інших слідчих дій на всіх осіб до досягнення 18 років, тоді як за кримінально-процесуальним законодавством України виписані тільки особливості допиту неповнолітньої особи, яка не досягла 16 років.

Насильство та жорстоке поводження з дітьми стає дедалі більш поширеним явищем у світі та Україні. Як свідчать дані численних соціологічних опитувань, близько 40% осіб, які не досягли повноліття, вважають, що ця проблема є актуальною для нашої країни. Діти найчастіше зазнають жорстокості з боку ровесників, але кожна четверта дитина зіткнулася з цим у власній родині. Тенденція до зростання злочинності по відношенню до дітей дедалі більше привертає увагу громадськості до цієї актуальної проблеми та активізує діяльність неурядових організацій щодо попередження жорстокого поводження з дітьми та захисту прав малолітніх осіб, які стали свідками чи жертвами злочинних подій. При підготовці цього розділу були використані матеріали poradника для фахівців «Як опитувати дитину» Аліції Будзинської, виданого Всеукраїнською благодійною організацією Український фонд «Благополуччя дітей» в рамках проекту «Дитинство без насильства – покращення системи захисту дітей у Східній Європі» та є адаптованим перекладом одноіменного видання Польської організації «Фундація «Нічії діти».

4.1. Психологічні аспекти оцінки свідчень дітей - свідків та жертв насильства

Характер події

Зміст і форма свідчень дитини залежить від характеру обставин справи. Дитині важче помітити, запам'ятати й описати події, які: t незвичні, незрозумілі, опис яких вимагає особливої інформації, яка виходить за межі знань дитини про навколишній світ; t травматичні для дитини, пов'язані із сильними емоціями та негативним досвідом. Наприклад, по-різному виглядають розповіді про дорожньо-транспортну пригоду восьмирічної дівчинки, яка розрізняє автомобілі за кольором, та 13-річного підлітка, який ними захоплюється і розуміється на правилах дорожнього руху. Відмінності між їхніми свідченнями стосуватимуться, зокрема, кількості подробиць і взаємозв'язків між ними. З точки зору змісту й форми розповідь про поведінку винуватця сексуального розбещення, представлена дошкільником, який не розуміє значення вчинених дій та не володіє знаннями у галузі анатомії й фізіології людини, відрізнятиметься від розповіді 13-річного підлітка в період статевого дозрівання, для якого обставини справи є зрозумілими, але становлять табувану тему. У цьому випадку відмінності у розповіді можуть стосуватися як кількості й значення описаних подробиць, так і спонтанності висловлювань. У свою чергу, у випадку розповіді дитини про травматичний досвід слід враховувати відсутність запам'ятовування тих елементів злочину, які супроводжувалися негативними емоціями. Особливе значення відіграють емоції у випадку отримання свідчень від дитини - жертви сексуального насильства, оскільки ці події викликають у дитини почуття провини, сором, самозвинувачення, нехтування та засудження оточуючих. Особливості сприйняття та передачі інформації

На сприйняття певної інформації суттєво впливають умови, в яких відбувається спілкування дитини-жертви або дитини-свідка з дорослим. Важливими є, зокрема: t відстань свідка від місця події; t перспектива, з якої він може сприймати інформацію; t час перебування під

впливом різних подразників; t інші події, що є фоном для основної події; t елементи, які перешкоджають у сприйнятті інформації (наприклад, галас); t освітлення; t можливість використання при сприйнятті інформації різних аналізаторів (зору, слуху, нюху, смаку, дотику). Наприклад, якщо дитина-свідок має описати стіл, на якому серед іншого посуду знаходилась ваза, наповнена різними фруктами, можна припустити, що найкраще вона запам'ятає той фрукт, який не лише бачила, а й торкалася, нюхала і пробувала на смак. Пошкодження слідів пам'яті в період між опитуванням і подією можуть спричинити: особи з близького оточення дитини свідомо або несвідомо, через розмови з нею, навіювання власних оцінок та інтерпретації подій; t новий досвід дитини, який накладається на вже існуючий; t інші важливі в житті дитини події; t зміни в оточенні дитини, які зазвичай є наслідком розкриття нею інформації про обставини злочину та початком процедури розслідування. **ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!** Якщо дитина є жертвою або свідком події, варто запланувати одне опитування і провести його таким чином, щоб отримати вартісний доказовий матеріал у даній справі. Нижче наведено чинники, які є важливими для змісту й форми свідчень опитуваної дитини, з урахуванням різних стадій провадження у справі. Водночас доцільно докласти зусиль, аби діти-жертви чи діти-свідки брали участь в опитуванні, якщо це можливо, лише один раз у відповідний час у зручних умовах і з використанням відповідних технік. Такий підхід гарантує безпеку дитині та сприяє отриманню цінного доказового матеріалу у справі.

4.2. Час опитування

Питання часу в контексті опитування дитини - свідка чи жертви, пов'язане з трьома аспектами: t частиною дня, під час якої відбувається опитування; t часовою віддаленістю між опитуванням та подією злочину, яка є предметом свідчень; t тривалістю опитування.

Вибір частини дня, часу, коли відбуватиметься опитування дитини - свідка чи жертви

Опитування дітей дошкільного та молодшого шкільного віку необхідно планувати з урахуванням розкладу їх дня, обираючи період оптимальної активності. Розповідь дитини про події, часто незрозумілі й травматичні, вимагають від неї значних зусиль (емоційних, інтелектуальних, вольових). З огляду на це, варто уникати опитування у післяобідній час, час денного сну або – у випадку хвороби дитини – у час прийому ліків.

Для дітей середнього та старшого шкільного віку варто подбати про те, щоб години опитування не збігалися з іншими важливими або особливо привабливими для свідка чи потерпілого заняттями. Якщо не дотримуватися цих рекомендацій, то можна очікувати зниження готовності дитини до співпраці, її мотивації до надання свідчень. **ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!** Заплануйте годину опитування дитини на час її оптимальної активності, час, який не збігається з іншими важливими для неї заняттями. Необхідно докласти зусиль, щоб перед визначеним днем опитування дитини - свідка чи жертви зібрати детальну інформацію щодо обставин справи з інших джерел. **ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!** За можливості, опитування дитини має проводитися на етапі досудового слідства, коли встановлено особу, що підозрюється або обвинувачується у вчиненні злочину, за фактом скоєння якого порушено відповідну кримінальну справу. Це збільшує шанси на те, що дитину опитуватимуть лише один раз. Перед опитуванням необхідно зібрати інформацію про саму дитину, її середовище. Це може зробити особа, яка веде процесуальну дію. Однак, найдоцільніше залишити виконання цього завдання психологу, якщо він був

залучений до участі в опитуванні дитини. Інформація про дитину полегшить проведення бесіди з нею, а також визначить очікування, які враховують рівень її розвитку та розуміння досвіду, системи ставлень, мотивації до співпраці з особою, яка проводитиме опитування. Це дозволить зважено вести процесуальну дію за участю дитини. Перш ніж розпочати опитування дитини, постарайтесь зібрати інформацію про неї та її оточення, а також визначте очікування стосовно неї на підставі даних про обставини справи, відомих з інших джерел. Планування часу опитування дитини не може бути випадковим. При цьому не існує універсальних порад чи рекомендацій. Планування дати проведення процесуальної дії за участі дитини має відбуватися індивідуально, відповідно до конкретної ситуації, з усвідомленням значення цього рішення для збирання та оцінки доказів у справі. Плануючи час опитування дитини - свідка чи жертви, слід враховувати: t вік та рівень розвитку; t психофізичний стан (особливо, коли йдеться про фізичне, психологічне або сексуальне насильство); t специфіку виховання й рівень турботи про дитину в сім'ї. **ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!** Чим молодша дитина, тим коротшим має бути період, який віддаляє опитування від подій, які є предметом доказування у справі. Подібний принцип стосується також дітей-свідків, інтелектуальний розвиток яких проходить із затримкою або є негармонійним. Опитування дитини безпосередньо після травматичної події або через невеликий проміжок часу може призвести до несприятливих для неї наслідків і водночас обмежувати цінність отриманого матеріалу. Це може також посилювати негативні емоції, пов'язані з почуттям зазваної нещодавно кривди, інтенсифікувати відчуття загрози, призвести до поглиблення страху і до виникнення захисних реакцій. Очевидно, що такий емоційний стан перешкоджає перебігу пізнавальних процесів дитини, а значить, обмежує її здатність зосереджуватися, згадувати та обговорювати події й проблеми. Опитування, якщо немає особливих обставин, не повинно проводитися в період проявів у дитини симптомів посттравматичного стресового розладу (ПТСР), які призводять до погіршення пізнавальних та емоційних процесів. Цього вимагають не лише інтереси дитини, а й правосуддя. З іншого боку, термін опитування дитини - жертви чи свідка, занадто віддалений від події злочину, є несприятливим з огляду на обмежені можливості пам'яті дитини, особливо дошкільного віку. Сліди пам'яті можуть також пошкоджуватися у зв'язку із психологічними захисними механізмами, виробленими дитиною внаслідок негативних подій, а також у процесі свідомого або несвідомого впливу оточення та набуття нового досвіду. Плануючи опитування дитини, слід звернути увагу на те, яким є процес виховання і турбота про дитину в сім'ї, хто цим займається, яке ставлення близьких осіб до провадження, що ведеться, якими будуть наслідки свідчень дитини для неї самої та для її найближчого оточення. **ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!** Слід враховувати, що у дитини після пережитої травми можуть мати місце симптоми посттравматичного стресового розладу (ПТСР), які унеможливають отримання вартісного доказового матеріалу від свідка, а спроба проведення опитування в цей період може призвести до інтенсифікації небажаних симптомів. Якщо дитині надається медична або психологічна допомога, варто узгодити термін (дату) її опитування з лікарем або психологом. Дитина, яка внаслідок події злочину, що є предметом справи, опинилася у складних життєвих

обставинах або несприятливих психологічних умовах, відчуватиме себе незахищеною. Її бажанню давати свідчення заважатиме занепокоєність щодо наслідків розповіді як стосовно неї самої, так і близьких осіб, а також щодо можливої помсти з боку винуватців злочину (особливо у випадку, коли вони мають доступ до дитини). Якщо дитина знаходиться в безпечній сімейно-виховній ситуації та отримує підтримку близьких людей, їй легше буде виконати роль свідка. **ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!** Намагайтеся планувати процесуальні дії за участю дитини на час, коли вона перебуває у безпечній, стабільній сімейно-виховній ситуації, і коли вона ізольована від осіб, які можуть їй загрожувати або маніпулювати нею. Тривалість опитування повинна визначатися з урахуванням можливостей дитини. Чим молодшою є дитина, тим швидше вона втомлюється, і тим легше вплинути на її пізнавальні процеси. У такому випадку дитина гірше зосереджує увагу й слабше мобілізує пам'ять. Втома може також спричинити збільшену податливість до навіювання та схильність до випадкових і непродуманих відповідей, аби завершити обтяжливу розмову. Отже, варто під час проведення опитування спостерігати за дитиною та реагувати на сигнали, що свідчать про її втому. У разі потреби можна змінити форму її активності, пропонуючи, наприклад, виконати малюнок або оголосити перерву. Здатність до зосередження уваги дошкільнят є короткотривалою і зазвичай обмежується 20–30 хвилинами. Школярі, чий інтелектуальний та соціально-емоційний розвиток відбувається гармонійно, звикли зосереджувати увагу в 45-хвилинному ритмі. Однак варто пам'ятати, що інформація, яку переказують малолітні свідки, є для них дуже обтяжливою з емоційної точки зору, а це значить – порівняно зі шкільним матеріалом – передача такої інформації є більш виснажливою. **ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!** Чим молодшою є дитина, тим коротшою повинна бути тривалість процесуальних дій за її участі. Буває так, що старші діти хочуть якнайшвидше надати свідчення й віддають перевагу ситуації, коли опитування проводиться без перерви. Плануючи опитування дитини, слід подбати про те, щоб вона не чекала занадто довго на початок процесуальної дії за її участі. Очікування опитування є обтяжливим і спричинює втому, а також викликає занепокоєння. Дослідження переконують, що довге очікування, а потім поспіх під час опитування негативно впливають на зміст і форму свідчень. **ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!** Визначайте тривалість опитування з урахуванням можливостей дитини, а при плануванні процесуальної дії за її участі врахуйте потребу в перервах та необхідність пристосування до індивідуального темпу роботи дитини - жертви чи свідка.

4.3. Особи, які проводять опитування та присутні під час його проведення

Особи, які проводять опитування

Слід обмежити кількість осіб, які беруть участь в опитуванні дитини. Значна кількість людей, особливо тих, які активно ведуть себе під час розмови з дитиною, може викликати у неї відчуття дезорієнтації, зниження уваги, призвести до втрати довіри і тим самим обмежити готовність до взаємодії. Щоб отримати від дитини якомога точнішу інформацію, особа, яка проводить опитування, повинна створити сприятливу атмосферу та бути неупередженою. Досягти цієї мети допомагає формулювання зрозумілих для дитини запитань. Особа, яка проводить опитування, має забезпечити таке взаєморозуміння, аби процес спілкування з дитиною про доволі важливі, а іноді й неприємні речі та події були

їх спільним завданням, яке необхідно виконати. Існують певні вимоги до особи, яка здійснює опитування дитини. Серед них найважливішими є такі: · урахування рівня розвитку та можливостей дитини · гнучкість · об'єктивність · емпатія · Урахування рівня розвитку та можливостей дитини полягає в тому, щоб помітити й використати в контакті з нею інформацію про її здібності у сфері комунікації, знання про оточуючий світ і обставини справи, пам'ять, мислення та емоційну зрілість. Запитання, що адресуються дитині, мають ставитися з урахуванням її мовних можливостей, а також знань і досвіду. Гнучкість передбачає, що сам вік дитини - свідка чи жертви не має вирішального впливу на її можливості й не зумовлює вірогідності її висловлювань. Рекомендується не дотримуватися жорстких сценаріїв, прийнятих згідно з правилами, що випливають з вікових особливостей, а враховувати індивідуальні особливості дитини – темп її роботи, процес мислення й розуміння світу. Рекомендація щодо об'єктивності нагадує про необхідність нейтрального ставлення особи, яка веде опитування, уникання тенденційності, що може проявлятися свідомо чи несвідомо у голосі, міміці, позі тіла або запитаннях, які містять вказівку щодо відповідей або їхню оцінку. Емпатія полягає в допомозі дитині впоратися зі страхом, пов'язаним із раніше пережитим негативним досвідом та із ситуацією опитування. **ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!** Визначте, хто буде особою, яка вестиме опитування дитини, а хто виконуватиме другорядну роль. Варто висловлювати розуміння емоцій та проблем дитини - жертви чи свідка, аби пом'якшити напруження й тривогу, які, безперечно, перешкоджають зосередженню уваги й викладу обставин справи. Наприклад, положення польського законодавства дозволяють, а в особливих випадках зобов'язують особу, яка проводить опитування дитини, викликати психолога-експерта для участі в ньому. Слід зауважити, що не кожен психолог - експерт має відповідну підготовку для роботи з дитиною - жертвою чи свідком, особливо з дитиною, яка постраждала, зокрема, від сексуальної експлуатації. При виборі психолога - експерта слід врахувати його: знання в галузі психології розвитку й клінічної психології; t знання технік опитування дітей - свідків чи жертв; t рівень теоретичної підготовки; t досвід і професіоналізм у встановленні контакту з дитиною; t особистісні риси (наприклад, емпатійність, терпіння тощо). Особа, яка проводить опитування, має бути терплячою, пристосувати власний темп розмови до можливостей дитини, проявляючи одночасно такт, винахідливість та креативність у контакті з дитиною. Особа, яка проводить опитування, має дотримуватися об'єктивного підходу, проявляти емоційну стриманість стосовно обставин справи й усіх осіб, які беруть у ній участь, не допускати професійних та особистих упереджень. **ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!** Дотримуйтеся розмежування ролей психолога-експерта та інших його функцій. Експертом не може бути особа, з якою дитина була раніше знайома, особа, яка веде терапевтичні заняття з дитиною, яка раніше проводила її діагностування для інших потреб, або особа, пов'язана будь-яким чином з дитиною та її сім'єю. Особи, які присутні під час проведення опитування Особа, що проводить опитування, має враховувати вплив присутньої особи, близької дитині, на процес опитування. Буває так, що у цій процесуальній дії беруть участь також інші, чужі дитині, особи, які також впливають на зміст і форму її висловлювань. У цьому випадку варто, щоб вони займали місце, максимально віддалене

від дитини, не знаходилися перед її очима і вели себе пасивно, не проявляючи жодних емоцій. Оптимальною є ситуація, коли вони знаходяться в іншому приміщенні з можливістю спостереження за ходом процесуальної дії через одностороннє скло або за допомогою аудіотехніки. Практика показує, що найдоцільніше записати за допомогою відповідної техніки опитування дитини - свідка чи жертви, що проводиться лише суддею/ прокурором, яким асистує психолог - експерт, без присутності у приміщенні інших осіб, з можливістю гарантування їм спостереження за ходом процесуальної дії за посередництвом аудіотехніки або одностороннього скла. Особи, які мають право ставити запитання дитині - свідку чи жертві, можуть скористатися посередництвом психолога, передаючи їх зміст під час перерви в опитуванні або за допомогою слухавок. **ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!** Постарайтесь поговорити з батьками або опікунами дитини - жертви чи свідка про його потреби й переживання, пов'язані з участю в процесуальній дії, та переконати їх у небажаності впливу на свідчення дитини. **ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!** На самому початку поясніть дитині, хто ви і ким є інші присутні особи, та в чому полягає їхня роль. Розкажіть про конфіденційність та її межі. Не давайте дитині обіцянок, яких не зможете виконати. Роль психолога під час проведення опитування

Активність психолога повинна проявлятися не лише під час опитування. Його завданням має бути також підготовка дитини до свідчень, врахування рівня її розвитку, пояснення її ролі у провадженні. Крім того, він повинен подбати про якнайсприятливішу емоційну форму дитини, що служить належній мотивації до співпраці та свободі викладу інформації, а також про її підтримку під час проведення процесуальної дії. На думку більшості правників, а також психологів, які займаються проблематикою опитування дітей - свідків чи жертв, участь експерта в опитуванні та аналіз матеріалів справи не є достатніми для психологічної оцінки викладу інформації. Необхідним є також проведення відповідного психологічного обстеження дитини, важливого для оцінки рівня її розвитку, здібностей у сфері сприйняття, запам'ятовування та відтворення сприйнятих вражень, а також соціально-емоційного функціонування з урахуванням тих особливостей, які є важливими для змісту й форми свідчень, з'ясування можливих механізмів, які перешкоджають викладу подій (див. підрозділ 4.1). **ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!** Психолог-експерт не приймає рішення щодо достовірності показань малолітнього свідка. Спираючись на участь в опитуванні та психологічне обстеження, він передає суду матеріал для оцінки доказової вартості показань дитини. Приклади питань, що визначають обсяг висновку психолога-експерта, який бере участь в опитуванні малолітнього свідка або потерпілого:

- t Яким є інтелектуальний розвиток дитини - свідка?
- t Якими є особливості дитини - свідка чи жертви у сфері сприйняття, запам'ятовування та відтворення сприйнятої інформації?
- t Які риси є помітними у соціально-емоційному розвитку дитини, якої стосується висновок, а також як вони впливають на зміст і форму показань?
- t Якими є відносини дитини з іншими особами та ставлення дитини до них – підозрюваного/обвинуваченого, потерпілої особи, інших свідків?
- t Чи схильна дитина до брехні, фантазування?
- t Чи легко дитина піддається впливу інших осіб?

Психологи, які мають досвід роботи з дітьми-свідками, вбачають необхідність врахування у своїх висновках можливостей участі дитини-свідка у подальших процесуальних діях і умов, за

яких ці дії мають відбуватися: як з метою захисту інтересів свідка, так і для отримання від нього цінного доказового матеріалу. У постанові, що допускає участь психолога-експерта, доцільно поставити такі питання: t можливість участі малолітнього свідка в подальших процесуальних діях; t місце та час проведення такої можливої процесуальної дії; t особи, присутні під час проведення процесуальних дій; t присутність обвинуваченого під час процесуальної дії за участі дитини; t присутність батьків, опікунів або інших осіб, близьких дитині, під час передбачуваних процесуальних дій. Питанням, суттєвим з правової точки зору, яке належить до компетенції психолога-експерта, є оцінка наслідків травми, зазнаної опитуваною дитиною, яка потерпіла внаслідок подій, що становлять предмет провадження. Це важливо особливо у випадку малолітніх жертв фізичного, психічного і сексуального насильства.

4.4. Процес опитування

Після вибору часу і місця опитування дитини - жертви чи свідка варто провести розподіл запланованої процесуальної дії на етапи, кожний з яких виконує певну функцію. Виокремлюють такі фази опитування: Попередня фаза Ця фаза охоплює дії, які передують контакту з дитиною. Вона полягає в отриманні інформації про дитину - свідка чи жертву – її пізнавального, соціального та емоційного розвитку, а також щодо її найближчого оточення і сім'ї. Знання сильних і слабких сторін дитини уможливить встановлення з нею правильного контакту, дозволить уникнути недоречних і небезпечних запитань (наприклад, про школу, якщо у дитини проблеми з навчанням). Варто дізнатися від опікуна дитини, в якому вона зараз стані, чи була підготовлена до опитування, чи знає мету запланованої процесуальної дії, і з яким настроєм до неї приступатиме. **ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!** Рівень розвитку та стан дитини перед початком опитування допоможе визначити психолог-експерт, у розпорядженні якого є ціла низка діагностичних процедур. Під час попередньої фази слід остаточно визначити, хто братиме участь в опитуванні і хто виконуватиме в ньому провідну роль. Варто також перевірити, чи підготовлена відповідним чином кімната, а у випадку використання відеоапаратури – подбати про перевірку її справності. Важливо також розпланувати найважливіші теми, на які необхідно поговорити з дитиною **ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!**

Перш ніж розпочати опитування дитини, визначте, яку інформацію ви хочете від неї отримати, які питання можуть бути вирішені за її участі. Вступна фаза Під час цієї фази відбувається безпосереднє знайомство з дитиною, пояснення їй мети зустрічі та ролі осіб, які проводять опитування, а також встановлення контакту з нею. **ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!**

Із самого початку використовуйте ім'я дитини. До підлітків звертайтеся на ім'я і не використовуйте форми, передбаченої для дорослої особи, – вона є неприродною для дитини і може викликати збентеження. Слід у зрозумілій і доступній для дитини формі представитись, повідомити, ким є особа, яка веде опитування, і в чому полягає її робота. Дітям дошкільного та молодшого шкільного віку можна, наприклад, сказати: «Я – суддя. Моєю роботою є розмови з дітьми про різні справи, клопоти... події...», або «Я – слідчий/прокурор. Я розмовляю з різними дітьми і стараюсь, щоб вони були в безпеці». Можна також запитати дитину, чи знає вона, ким є особа, що веде опитування, і якою є мета розмови. Це дозволить зорієнтувати дитину щодо ситуації та дізнатися, чи налаштована вона на співпрацю. Наприклад: «Мене звати... Ти знаєш, хто я такий? Ти

знаєш, у чому полягає моя робота? Ти знаєш, чому ти сьогодні сюди прийшла/прийшов? Ти знаєш, про що я розмовляю з дітьми?» Працюючи зі старшими дітьми, слід представитися їм та розповісти про свою роль зрозумілими для них словами, з тим, щоб вони зрозуміли мету опитування та важливість його результатів. Варто заохочувати їх до запитань на вищезгадані теми, а потім надати якнайповніші відповіді на них. Це сприяє готовності свідка до співпраці. Розмову з дитиною – незалежно від віку – слід починати з нейтральних, безпечних тем, пам'ятаючи при цьому, що вступна фаза не може тривати занадто довго. Дітей дошкільного та молодшого шкільного віку можна, наприклад, запитати про улюблену гру, телепрограму, улюблені страви. Якщо предметом справи є проблеми, пов'язані з функціонуванням сім'ї, то під час вступної фази слід уникати тем, пов'язаних з нею. Якщо відомо, що у дитини є проблеми у відносинах із однолітками, то дана тема також не повинна згадуватися на цьому етапі. Розмова на нейтральні теми слугує не лише встановленню контакту з дитиною. Її метою є також попереднє з'ясування можливостей дитини у сфері вербалізації сприйнятих вражень, а також зниження її емоційного напруження, пов'язаного із ситуацією опитування. Вона дозволяє також – при аналізі матеріалу – здійснити порівняння способу викладу свідком безпечної та обтяжливої для нього інформації, пов'язаної з предметом справи. Під час вступної фази необхідно встановити, чи дитина в змозі відрізнити правду від брехні та ознайомити її з обов'язком говорити правду. **ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!** Ваші привітання дитині повинні бути дружніми, оскільки від цього значною мірою залежить встановлення контакту, який сприятиме відвертій розповіді. Можна просто запитати дитину, що означає говорити правду, а що означає обманювати, а також що може трапитися, якщо хтось обманює. У випадку маленької дитини, якщо з'являється підозра, що у неї є труднощі з визначенням правди і брехні, можна сказати кілька правдивих і неправдивих речень, за кожним разом питаючи дитину, чи речення є правдою, чи брехнею. Наприклад, якщо дитина раніше проявила знання кольорів і вдягнена в жовту блузку, можна спробувати оцінити її вміння розпізнавати обман, питаючи: «Якщо я скажу, що твоя блузка є зеленою, то це правда, чи ні?». У роботі з дошкільнятами допустимим способом визначення вміння дитини розрізняти правду і брехню, а також повідомлення їй про обов'язок говорити правду, є техніка, що використовує малюнок. Можна використати підготовлені заздалегідь малюнки або виконати їх разом із дитиною перед початком опитування. Приклад малюнка, який допомагає у з'ясуванні вмінь дитини розрізняти правду і обман, представлений у Додатку 3. На таблиці міститься зображення двох дітей, одна з яких, показуючи на той самий предмет, правильно його розпізнає і каже правду, а друга дає неправдиву інформацію. Дитина, яку опитують, має відповісти, яка з намальованих фігур дає правдиву відповідь, а яка каже неправду. Техніка малюнка є безпечною для дитини, зокрема, тому, що не вимагає приписування неправди дорослій особі. Коли ми встановимо, що дитина правильно показує фігуру, яка каже правду, на малюнку, просимо, щоб вона під час розмови з особою, яка опитує, вела себе так само. Опитуючи маленьких дітей, можна залишити малюнок перед їхніми очима і за потреби нагадувати про обов'язок говорити правду. Для запам'ятовування дитиною обов'язку говорити правду можна попросити її розмалювати на таблиці фігуру дитини, що каже

правду. Варто також нагадати дитині, що коли вона не знатиме відповіді, не слід її вгадувати, а признатися у своєму незнанні. Старшим дітям треба чітко передати інформацію про обов'язок свідків говорити правду і про наслідки цілеспрямованої передачі в ході опитування інформації, що не відповідає дійсності. Слід їм сказати, що їхня розповідь під час опитування є дуже важливою, і що від змісту свідчень залежатимуть рішення суду. Під час вступної фази значні труднощі викликає повідомлення дитині про право на відмову від свідчень у справах, коли обвинуваченим є особа, їй найближча (відповідно до ст. 182 КПК України), а також про право ухилитися від відповіді на несприятливі питання (у значенні ст. 183 КПК України). Варто в такому випадку скористатися допомогою психолога-експерта. Він може пояснити дитині, що вона не мала впливу на поведінку близької їй людини, яка є обвинуваченим, а суд, зокрема, шляхом розмови з дитиною, хоче встановити факти і прийняти рішення, які допоможуть вирішити проблеми. Необхідно також сказати дитині, що вона не несе відповідальності за неправильну поведінку дорослих. Звільненнямаленького свідка від тягара почуття провини і співвідповідальності (особливоу справах, пов'язаних із сексуальнимнасильством) єдуже важливим для отримання від нього достовірної, спонтанної розповіді про події. Часто у справах, пов'язаних із сім'єю та опікою, а також із сексуальною експлуатацією, дитина є єдиним свідком подій, і від її свідчень залежать рішення судів. Досвід показує, що діти після встановлення контакту з особою, яка проводить опитування, і розмови, яка професійно здійснюється під час вступної фази, рідко користуються правом на відмову від свідчень. Діти шкільного віку часом питають, хто матиме доступ до протоколу або касети із записом допиту. Їм потрібно дати на цю тему зрозумілу відповідь, яка відповідає дійсності. Під час вступної фази при обговоренні, не пов'язаних з обставинами справи тем, варто встановити, чи дитинамає схильність до стереотипних відповідей згідно з певнимвзірцем. У дітей часомспостерігається тенденція до ствердних відповідей, якщо питання ставить доросла, тобто авторитетна, особа, або до відповідей, які відповідають суспільним очікуванням. Таким чином, вони хочуть догодити своєму співрозмовнику. Буває також, що після першої заперечної відповіді дошкільня дає на всі наступні питання, незалежно від їх змісту, таку саму заперечну відповідь. Це може бути пов'язано з використанням взірця відповіді або дитячою впертістю. **ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!** Дозвольте дитині освоїтися із ситуацією. Постарайтесь за допомогою вступної фази опитування зробити так, щоб воно стало вашим спільним завданням, яке необхідно виконати. На вступному етапі необхідно спробувати з'ясувати, якою інформацією щодо обставин справи володіє дитина. Якщо вона була свідком автокатастрофи, рекомендується запитати її про речі, пов'язані з цією темою, – чи розуміється на автомобілях, чи розрізняє їх марки, чи знає дорожні знаки тощо. Якщо ми будемо питати дитину про колір автомобіля, то раніше ми повинні знати, чи розрізняє вона кольори і чи правильно їх називає. Якщо опитується дитина дошкільного віку, яка, як припускається, була жертвою педофіла, необхідними будуть питання про назви частин тіла, статевих органів, знання анатомічних відмінностей між особами різної статі, відмінностей у будові тіла, які залежать від віку тощо. Питання про відомості, пов'язані з обставинами справи, можуть бути вступом до наступного етапу

опитування – фази вільного викладу подій. **ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!** Від початку контакту з малолітньою чи неповнолітньою особою необхідно пам'ятати про необхідність побудови правильних відносин з нею, пристосування мови до її рівня розвитку і створення безпечної для неї атмосфери. **ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!** Слід дотримуватись наступних рекомендацій для налагодження позитивних відносин із дитиною - свідком чи жертвою:

- звертайтеся до дитини за іменем;
- намагайтесь створити безпечну атмосферу, виражайте позитивне, доброзичливе ставлення до дитини;
- говоріть повільно, чітко, спокійним голосом;
- використовуйте просту, зрозумілу для дитини мову;
- часто виражайте свою зацікавленість дитиною жестом (хитанням головою) або інтонацією;
- переконайте дитину, що вона є партнером у розмові, скажіть, що те, що вона розповідає, є важливим;
- підтримуйте відповідний зоровий контакт, без надмірного, безперервного спостереження за дитиною;
- переривайте розповідь дитини лише тоді, коли це вкрай необхідно;
- перепитайте дитину, якщо не зрозумієте її висловлювань;
- якщо дитина довгий час не відповідає на запитання, спробуйте сформулювати його інакше;
- гідно оцініть зусилля дитини, яка дає показання, але не хваліть за конкретні відповіді, не обіцяйте винагороди;
- скажіть дитині, якщо виникне така потреба, що ви усвідомлюєте, що дитина відчуває занепокоєння, і підкресліть небезпідставність її почуття;
- коли ви намагаєтесь, щоб дитина розповідала про себе, покажіть готовність відкрити частину свого приватного життя, щоб стати для малолітнього свідка чи потерпілого більш реальною, ближчою людиною (наприклад, запитуючи про тварин, скажіть, яку ви мали тваринку у своєму дитинстві або яка є у вас тепер). Слід уникати таких помилок:
- не порушуйте фізичного простору дитини, залишайтеся на безпечній для неї відстані;
- не підганяйте дитину, давайте їй час на те, щоб обдумати свої відповіді;
- не оцінюйте дитину та її висловлювання;
- не реагуйте здивуванням на висловлювання дитини, навіть якщо вони вас шокують;
- не коментуйте описуваних дитиною ситуацій згідно з уявленнями дорослих (наприклад, «Це було небезпечно для тебе...», «Це, мабуть, було для тебе жахливим»);
- не змушуйте дитину до відповіді, говорячи, що вона повинна щось знати або пам'ятати;
- не давайте дитині обіцянок, яких ви не зможете виконати;
- не питаєте у скривдженої дитини, чи злочинець повинен бути покараний і яким чином;
- не оцінюйте близьких дитині осіб;
- не впадайте в паніку, якщо дитина виражає свої негативні емоції, наприклад, плаче, скажіть, що розумієте її реакцію;
- не кажіть дитині «не плач», «не нервуй».

Фаза вільної розповіді На цій фазі дитина - жертва чи свідок має розповідати про хід подій вільно, у своєму темпі, згідно з послідовністю згадуваного змісту. Вільна розповідь дитини дозволяє пізнати її світ та автентичні враження. Цей етап показує, які елементи подій викликали емоції, були для дитини важливими, вартими того, щоб їх помітити та запам'ятати. Ця фаза є порівняно безпечною для свідка, оскільки не викликає напруження, пов'язаного з необхідністю відповіді на питання, та дозволяє розкрити той зміст, який не обтяжений надмірними емоціями. Стосовно дитини вона також має особливе значення, бо найменше втручається у хід її думок, дозволяє пізнати її знання щодо обставин справи та термінологію, з нею пов'язану. Крім того, фаза вільної розповіді дає відповідний напрямок запитанням, які ставитимуться під час наступної фази опитування. Важливо ініціювативільну розповідь таким чином, щоб

дитина знала, чого ми від неї очікуємо: «Розкажи мені про те, що трапилося. Я знаю, що це важко зробити. Розкажи все від початку. Скажи про все, що пам'ятаєш, усе є важливим». Дитину, яка розповідає про подію або низку обставин у формі вільного викладу подій, не слід перебивати, навіть якщо вона відхиляється від суті справи чи вводить розгалужені побічні лінії. Не слід також виправляти її, уточнювати її висловлювання або їх коригувати, порівнювати з інформацією, яка відома з інших джерел. Це може обмежити свободу подальшого викладу подій, заважати у висловлюванні думок або змінити порядок окремих згадуваних елементів. **ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!** Забезпечте дитині можливість представлення її версії подій, у вибраному нею темпі й порядку. Дитина, особливо дошкільного віку, часто має труднощі з тим, щоб почати вільну розповідь. Так буває навіть тоді, коли вона емоційно позитивно налаштована на контакт і розмову. Слід її до цього заохотити і спробувати полегшити початок розповіді допоміжними запитаннями. Можна, наприклад, запитати дитину про вигляд місця події і лише після цього – про те, що у цьому місці сталося. Питаючи про місце події, варто спробувати викликати у спогадах дитини сліди пам'яті, пов'язані з різними чуттєвими враженнями, наприклад, питаючи про кольори, запахи, звуки. Сліди пам'яті складаються з багатьох елементів, які накладаються один на одного та закодовуються різними чуттями. За допомогою слідів пам'яті різних чуттів можна довести до повного відтворення подій, що сталися. Досвід показує, що спогад про місце полегшує відтворення ходу події шляхом запуску в рух спогадів і водночас дозволяє подолати невпевненість, типову для початкової фази розповіді. Буває так, що дитина під час вільного викладу подій перериває свою розповідь. Необхідно дати їй час подумати. Якщо перерва триває занадто довго і здається, що свідок не зможе повернутися до перерваної розповіді, особа, яка веде опитування, має заохотити її до продовження. Наприклад: «Що трапилося пізніше?». Якщо такого типу запитання є недостатнім, можна перед ним повторити останні слова дитини: «Ти говорила, що чужий чоловік зайшов у кімнату. А що було пізніше?». Під час вільного викладу подій важливо спостерігати за невербальними реакціями дитини – звертати увагу на те, про що вона розповідає вільніше, а на що реагує уповільненням, напруженням, тривогою. Крім того, слід звернути увагу на слова, які використовує дитина - жертва чи свідок. **ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!** Звертайте увагу на специфічні слова, які використовуються дитиною, а також ключові вирази, що стосуються даної справи, це дозволить вживати їх або уточнити їх значення у подальшому спілкуванні з дитиною. У випадку дітей дошкільного віку або школярів із затримкою у розвитку на цій фазі опитування можна використати папір і олівці. Вони полегшують дитині надання інформації, яку важко передати словами. **ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!** Дитина дошкільного віку в змозі описати подію дуже коротко і хаотично, може мати труднощі з хронологічним упорядкуванням окремих її елементів і не помічати причинно-наслідкових залежностей. Фаза детальних запитань Метою особи, що проводить опитування, на цьому етапі є доповнення викладу подій, здійсненого дитиною під час фази вільної розповіді, та їх впорядкування для з'ясування обставин справи. Варто подбати про те, щоб перехід до наступної фази опитування відбувся плавно, природно і не викликав занепокоєння дитини, пов'язаного з

тим, що вона може не впоратися з відповідями. Цей етап опитування повинен мати таку форму розмови, яка підбирається з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей дитини. Не варто говорити дитині, що вона про щось забула у своїй розповіді або надала непослідовну інформацію, що суперечить іншим доказам. Такого типу висновок може пригнічувати її й гальмувати спонтанність відповідей або їх викривляти. Замість цього варто сказати, що особа, яка веде опитування, хотіла б дізнатися більше про подію, що вона чогось не зрозуміла у спонтанній розповіді дитини абона щось не звернула достатньої уваги і тому ставитиме додаткові запитання. Можна, наприклад, сказати дитині: «Мене там не було, лише ти знаєш, що тоді сталося». Можна ставити запитання з метою доповнення, пояснення, перевірки сказаного. Формулюючи їх, необхідно керуватися кількома засадами. Першим засадничим принципом у роботі з дітьми - свідками чи жертвами є застосування відкритих запитань. Діти надають обмежену кількість інформації в ході спонтанних розповідей. Зазвичай, ця інформація несуттєва для даної справи. Відкриті запитання збільшують імовірність отримання важливої та водночас правдивої інформації. Відкриті запитання допомагають дитині пригадати більшу кількість подробиць події або низки подій. Якщо, відповідаючи на якесь запитання на цьому етапі опитування, дитина додатково розповість про іншу ситуацію, важливу для даної справи (наприклад, вкаже іншу особу, яка вчинила по відношенню до неї сексуальне насильство, або ще одну форму сексуальної кривди), фахівець повинен «повернутися на крок назад» і вислухати вільну розповідь дитини щодо нових обставин справи. Відкриті запитання не надають розповіді якогось конкретного напрямку. Правильно поставлене відкрите запитання дозволяє дитині дати вільну від впливу відповідь, яка формулюватиметься на підставі власних спогадів. На початку фази детальних запитань рекомендуються такі відкриті питання: «Що ти ще пам'ятаєш про подію..? Що ще сталося...?». При цьому слід нагадати дитині, що якщо вона не в змозі відповісти на поставлене таким чином запитання, вона повинна сказати «не знаю» або «не пам'ятаю» **ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!** Старайтеся ставити якомога більше відкритих запитань. Це дозволить отримати більш достовірні відповіді. До закритих запитань звертайтеся тоді, коли відкриті запитання виявляються неефективними, а до відкритих запитань спробуйте повернутися згодом. Фахівцю слід докласти зусиль, щоб інформацію, яка стосується подробиць події, також здобувати за допомогою відкритих запитань. Наведемо приклади рекомендованих відкритих запитань, які деталізують вільну розповідь: «Як ти опинився в лісі? Чи хтось іще був із тобою у квартирі? Хто був з тобою у квартирі? Що X мав на собі, коли він зайшов до кімнати?». Детальні запитання можуть полегшувати дітям згадування додаткової інформації, але якщо вони мають навідний характер, то перекручують виклад дитиною подій. Це стосується, зокрема, дітей віком до 7 років. Отже, замість запитати: «Машина була червоною чи жовтою?», слід поставити запитання: «Якого кольору була машина?»; замість: «Чи X мав у руці ніж?», запитайте: «Що X мав у руці?»; замість: «Чи Z був знервований?», запитайте: «Як вів себе Z?»; замість: «Чи Y був роздягнений?», запитайте: «Що Y мав на собі?» тощо. Те, чи піддається дитина навіюванню, що міститься в запитанні, не залежить лише від її віку, але й від її індивідуальних особливостей, зокрема, почуття захищеності та

доброзичливого ставлення близьких людей, впевненості у собі й самооцінки. Пам'ятаючи про це, фахівець повинен створювати умови, що сприяють подоланню невпевненості, недовіри, занепокоєння дитини. **ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!** Скажіть дитині, що ви усвідомлюєте її занепокоєння й підкресліть, що це природно в такій ситуації. Притримайте найбільш небезпечні запитання до наступної фази опитування. Якщо дитина проявляє занадто високий рівень страху, на деякий час відмовтеся від небезпечної теми та поверніться до неї пізніше, коли дитина дещо заспокоїться. Результати досліджень і досвід практиків свідчать, що діти дошкільного та молодшого шкільного віку найлегше дають собі раду з відкритими запитаннями, які починаються зі слів «хто», «що», «де». Таким чином сформульовані запитання не містять у собі підказки відповіді й уможливають спонтанність висловлювань дітей. Тому не слід запитати дитину: «Чи він тебе вдарив?», а «Що Х тобі зробив паском?», а замість «Чи Х зайшов у кімнату?» запитати: «Хто зайшов у кімнату?»ґ, замість: «Чи Х вдарив тебе в кухні?», запитати: «Де ти був, коли Х тебе вдарив?». Питання, які починаються зі слів «коли», викликають більше труднощів, особливо у дітей віком до 5 років. Запитання, які починаються зі слів «чому», безумовно, є найважчими. Відповіді на них, зазвичай, вимагають здатності до словесно-логічного зв'язку, об'єктивного сприйняття світу, розуміння мотивів поведінки інших людей, розвинутих мовленнєвих умінь, а всі ці психічні функції формуються після дошкільного періоду. Питання, які починаються зі слова «чому», можуть також сприйматися дитиною - свідком чи жертвою як критичні, викликати почуття провини, пробуджувати захисні реакції з огляду на схильність до виправдання своєї поведінки. Тому, замість запитання: «Чому ти злякався/злякалась?», слід запитати: «Що тебе налякало?» **ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!** Уникайте запитань типу «Чому?». Якщо особа, яка проводить опитування, ставить запитання дитині, очікуючи від неї короткої заперечної або стверджувальної відповіді, після її отримання слід попросити дитину, щоб вона спробувала дати більш розгорнуту відповідь («Я не зовсім розумію. Розкажи мені про це трохи більше. Чому ти так думаєш?»). Важливо, щобнаетапідетальнихзапитаньспочаткузосереджуватисянаінформації, яку надає дитина, і лише згодом – на даних, отриманих з інших джерел. Наприклад, не слід говорити: «Твоя мама говорила мені, що дядя К. зробив тобі негарні фотографії». Замість цього бажано сказати: «Розкажи мені про фотографії». **ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!** Формулюючи дитині запитання, ніколи не посилайтеся на інформацію, отриману з інших джерел. Другим засадничим принципом опитування дитини - свідка чи жертви є уникання запитань, які можуть викликати почуття провини, відповідальності дитини за події або їх перебіг, а також оцінки дитини та її поведінки. Вони, безперечно, блокують спонтанність розповіді опитуваних дітей та можуть призвести до надання ними інформації, яка відповідає очікуванням дорослого співрозмовника, а у випадку школярів – до того, що вони керуватимуться ще й суспільними очікуваннями. Це може також спричинити повторне травмування дитини. Категорично не рекомендується запитувати дітей-жертв про те, чому вони не захищалися від злочинця такими способами, які є очевидними й ефективними для дорослих. Неприпустимими є запитання: «Чому ти не спробував/спробувала втікати? Чому ти не кричав/кричала? Чому ти дозволив/дозволила

йому торкатися інтимних місць? Чому ти вдягаєшся у такі короткі сукні?» тощо. Намагаючись зрозуміти поведінку дитини, що потерпіла від насильства, можна поставити їй менш обтяжливі запитання, наприклад: «Як ти думаєш, що сталося б, якби ти тоді почала кричати?». Третій засадничий принцип опитування полягає в тому, що слова, побудова запитань і процес їх постановки слід добирати з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей дитини. На перший погляд, це видається очевидною та простою справою. Однак на практиці часто важко реалізувати такий принцип, оскільки він вимагає пошуку певної інформації та її впорядкування. **ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!** Бажані форми звертання фахівця в процесі опитування: t Звертайтеся до дитини спокійним тоном, уникаючи емоцій, незалежно від змісту питання. t Говоріть повільно. t Спостерігайте за тим, чи дитина вас розуміє. t Починайте з неважких запитань, поступово підвищуючи їх складність. t Звертайте увагу на те, щоб одне запитання містило в собі лише одну тему, яка вимагає пояснення. t Дайте дитині час замислитися над відповіддю. t Використовуйте прості граматичні конструкції. t Ставте короткі питання, максимально на два - три слова довші за речення, які вживає дитина. t Використовуйте в запитаннях активний стан дієслова, уникайте пасивного стану. t Використовуйте власні назви та імена, уникайте займенників. t Використовуйте просту термінологію, з дошкільнятами вживайте дво- чи трискладові поняття (наприклад, замість «продемонструй», скажіть «покажи»). t З'ясуйте з дитиною значення термінів, понять, які вона використовує. t У запитаннях використовуйте висловлювання, які вживала дитина раніше під час опитування або під час вступної фази, навіть якщо вони дивні або вульгарні. t Перед тим, як поставити дитині запитання, яке вимагає особливих знань, переконайтеся, чи ці знання є достатніми для того, щоб дитина дала відповідь (наприклад, перед запитанням про колір переконайтеся, що дитина розрізняє кольори і знає їхні назви). Небажані форми звертання фахівця в процесі опитування: t Не слід перестрибувати з теми на тему. t Не ставте одночасно більше одного запитання. t Уникайте жестикуляції та інтенсивної міміки. t Не вживайте заперечень. t Уникайте незрозумілих багатозначних висловів (наприклад, «ці речі», «така поведінка»). Уникайте абстрактних, узагальнюючих термінів та назв на користь більш конкретних понять (наприклад, замість «тварина або зброя», скажіть «собака або пістолет»). t Уникайте висловів, які змінюють значення залежно від місця й часу (наприклад, «тут», «там», «раніше», «пізніше»). t Працюючи з маленькими дітьми, уникайте термінів, які описують співвідношення (наприклад, «більше», «менше», «швидше»). Не забудьте наприкінці розмови запитати дитину, чи хоче вона ще щось сказати. **Заклучна фаза** Під час заключної фази опитування у дітей, як правило, спостерігається певне розслаблення. Однак буває так, що дитина після свідчень є нервовою, неспокійною з огляду на наслідки своїх висловлювань, їхню оцінку та свою роль у наступних стадіях провадження у кримінальній справі. Слід дати їй час заспокоїтися, показати, що її емоції є зрозумілими, похвалити за зусилля, навіть якщо її показання не містили суттєвої для даної справи інформації. Рекомендується запитати дитину, як вона себе почуває після опитування та чи є у неї якісь побоювання. Після цього варто здійснити спробу їх з'ясувати. Якщо передбачається участь дитини - жертви чи свідка в наступних процесуальних діях, слід її

про це попередити і пояснити, якою буде їх мета. **ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!** Не хваліть дитину за зміст її висловлювань, але подякуйте за зусилля при дачі показань; покажіть ваше розуміння, що це було важко робити. Постарайтеся розвіяти її побоювання та помилкові переконання. Скажіть, що відбуватиметься після бесіди. **ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!** Підліткам поясніть, коли і з якою метою може бути необхідною повторна зустріч, якими будуть наступні кроки в ході досудового слідства або судового розгляду справи. Наприкінці слід поговорити з дитиною на нейтральні, емоційно необтяжливі теми. Можна, наприклад, запитати про плани на канікули або вихідні. Це сприятиме зниженню напруги дитини. **ДО УВАГИ ФАХІВЦЯ!** Заклучна фаза є важливою для захисту психіки дитини.